

već su pomalo zaboravili nekadašnje školske zanose i kriterije o ljepoti našega jezika. Zato ovo razmatranje u čemu i kako naš jezik danas zvoni i zveči onima koji književni jezik uče i znaju bio bi ujedno prilog prethodnim poslovima u neminovnim naporima za naš standardni izgovor.

ZA ŠKOLSKU PRAKSU

OSNOVA ZA METODSKU OBRADU GLASOVA Č i Ć

Stjepan Babić

Nastojanja da se pismenost podigne na višu razinu često se zaustavljaju već na prvoj stepenici, na elementima osnovne pismenosti, a to je u nas u prvom redu pisanje glasova č-ć, ije-je. Mnogo je onih koji su zbog toga ostali u predvorju pismenosti, kako je to lijepo rekao prof. Lj. Jonke,¹ a time se nikako ne smijemo pomiriti, ni kao pojedinci ni kao narod. Glavna je teškoća u tome što su mnogi udaljeni od pravila »piši kao što govoriš« jer moraju učiti i sam izgovor.

Teškoća se može ukloniti na dva načina: prvi, da promijenimo normu, tj. da ukinemo razliku između č i ć i da izbacimo *i* iz skupa *ije*; drugi, da se držimo sadašnje norme i da naučimo pravilan izgovor i pravilno pisanje. Budući da prvo rješenje ne dolazi u obzir,² moramo ostvariti drugo. To je u prvom redu zadatak osnovne i srednjih škola. One treba da djeluju sustavno i uporno. Danas, čini se, u tome nema ni sustava³ ni upornosti.⁴ I sami priručnici ne daju cjelovitu sliku, nego više ili manje zapuštaju dobre osnove prijašnjih mjesto da njihove sustavno prikazivanje dograđuju. Zato želim pokazati kako se, na dosadašnjim osnovama, može izgraditi najekonomičniji put koji pouzdano vodi cilju samo, razumije se, bude li potrebnog nastojanja onih kojima je to zadatak.

Valja odmah naglasiti da je pravilan izgovor jednako važan kao i pravilno pisanje. Izgovor čak ima i prednost; tko dobro izgovara, dobro će i pisati.

¹ Književni jezik u teoriji i praksi, Zagreb, 1964, str. 47.

² Razloge su iznijeli D. Brozović i Z. Vince u članku »O nekim značajkama, funkcijama i pravima književnog jezika«, Zadarska revija, 1/1960, str. 56-64, doduše uglavnom za glasove č-ć, ali načelne tvrdnje vrijede i za ije-je. Ne bi bilo teško navesti i druge.

³ U referatu »Osnovne smjernice u suvremenoj nastavi hrvatskosrpskog jezika« i književnosti« na V kongresu jugoslavenskih slavista u Sarajevu D. Rosandić kaže: »Medutim, čineći ustupak didaktičkom kriteriju, odnosno apsolutizirajući ga, jezična nastava iznevjerila je potrebnu sistematičnost. Učenik više razmišlja o jeziku, doživljava njegove manifestacije, a gubi iz vida sistem. Takva orijentacija osiromašila je, na neki način, pojam jezične nastave, lišila ju je sistema. Ne smiju se smetnuti s uma činjenice da standardni jezik predstavlja sistem zakonitosti koje treba naučiti. Upravo učenje jezika u jednom čvrstom sistemu iznevjereno je u suvremenoj nastavi, naročito u školama drugog stupnja.«

⁴ Kako to treba činiti, pokazao je R. Travičić u članku »Jedno mišljenje o obradi pravopisa u srednjoj školi«, J. VI, 22-24. (Čini se da je Travičića danas u našim školama malo.)

Ali je i pravilno pisanje važno. Iskustvo pokazuje da ni učenici u krajevima gdje se ti glasovi dobro izgovaraju nisu u tom pogledu toliko bolji koliko bismo mogli očekivati. Očito je da je nastojanje učitelja i nastavnika popustilo. U nižim razredima osnovne škole treba paziti na praktično uvježbavanje, a u višim treba praksu osmisliti sustavnim prikazom. To će pokazati da teškoće nisu nesavladive i da ih nema tako mnogo kao što se na prvi pogled čini.

Riječi sa glasovima č i ć ima u našem jeziku preko 5 000. Da ih naučimo sve pojedinačno, zahtijevalo bi priličan napor, ali bi i to trebalo učiniti kad drugoga načina ne bi bilo. Ali taj se napor može smanjiti za više od deset puta.⁵ Mjesto učenja više tisuća pojedinačnih riječi dovoljno je naučiti samo oko 500 riječi i dva pravila koja pokazuju gdje dolazi č, a gdje ć.

1. Č i ć dolaze u riječima bez vidljivog postanka tih glasova.

To su ove riječi:⁶

a) sa č:

artičoka

⁵ U knjizi T. Peruška, Pravopisni priručnik, ŠK, Zagreb, 1957, koju sam uzeo kao osnovu ovom radu, ima ih 4 840, ali je jasno da ih ima znatno više jer ne samo da mnoge nisu zapisane, da nisu uzete u obzir moguće tvorbe, nego nisu u toj knjizi zabilježeni, a prema tome ni brojeni, oblici kao *starošću*, *radniče*, *čovječe* i dr. Kad bismo i to računali, odnos bi bio još povoljniji. Ja sam obradu dopunio nekim riječima, a kad se Pravopisni priručnik i Pravopis hrvatskosrpskog književnog jezika nisu slagali, u nekoliko primjera, uzeo sam oblik koji je u Pravopisu.

⁶ Zbog potpunosti sam u ovom radu naveo sve riječi koje sam našao u Pravopisnom priručniku bez obzira bile arhaizmi, provincijalizmi i sl., a zvjezdicom sam obilježio one riječi koje ne idu u književni jezik i koje se u pedagoškoj praksi mogu izostaviti. Inače, obilježavanje zvjezdicom najteži je dio ovoga posla (treba uzeti književni jezik u cjelini, a dovoljno potrebnih podataka nema), zato može biti i najsporniji. Mnogima će se vjerojatno činiti da je zvjezdica trebalo više. Rado ću razmotriti svaku napomenu, ali valja odmah istaći da rijetka riječ nije isto što i nepotrebna riječ, a i rjetkoća je relativna. Sporom JAT-a i dubrovačkog aerodroma naglo je povećana čestota riječi *Čilipi*, npr. u jednom članku u Vjesniku u srijedu (od 15. 12. 65. 4) trinaest puta. Riječ *koća* (vrsta povlačne mreže) u književnom je jeziku kao cjelini rijetka, ali je u časopisu »Morsko ribarstvo« česta, i ne samo ona, nego i izvedenice od nje: *koćar*, *koćarski*, *koćarenje*, *koćariti* (v. Jezik, IV, 13). Tako se i navodenje opozicije *puhač* (čovjek koji puše) i *puhać* (puh) može smatrati nepotrebnim jer se na prvi pogled može učiniti da su obje riječi malo vjerojatne. Međutim, u tvornici stakla *puhač* je svakidašnja riječ, a *puhać* je vrsta puha. Opoziciju *čelom* : *ćelom* zabilježio sam kad sam našao ovu rečenicu: »Ali je Mitjagin, s naporom, kao da ga guši okovratnik košulje, zavrtio čelom, odmahnuo rukom« (»Telegram«, 26. 10. 62. 10). Zanimljiv je primjer sa *čemer* : *ćemer*. Jedan student prepisuje Andrićevu rečenicu ovako: »Uze hiljadu i dvesto groša, ode u svoju sobu, opasa se čemerom, presvuče čakšire i prebaci habit preko sebe...« Kad sam to pročitao, pomislio sam: snažan figurativan izraz »opasa se jadom«, ali sam zbog konteksta posumnjao, provjerio (I. A., Izabrana dela, Svjetlost-Prosveta, 1958, str. 26) i vidio da piše *ćemerom*. Kad sam pisao ovaj članak, našao sam na riječ *gluvać* (Borba, 28-30. 11. 65. 18), a nekoliko dana kasnije riječ *čivija* u prijevodu Jevtušenkove pjesme (»Telegram«, 3. 12. 65. 10). I neknjiževne riječi mogu u pojedinim krajevima biti česte, a zbog različitih se razloga naći i u književnom jeziku, najčešće u književnoumjetničkom stilu. Kad se pišu, važno je da budu dobro napisane i dobro razumljene. Što su po upotrebi rjeđe, to je njihova važnost veća.

Bačka, bačva, Bakač, balčak, bančiti, bašča (vrt). Beč, bečati, Bečej, bečiti, Bedekovčina, Beočin, bič, *bječva (čarapa). *bošča (tur., marama, pregača, omot), Brač, Braničevo, *Brašančevo (zast., Tijelovo), brčkati, Brčko, brečati, Brseč, *buča (reg., tikva), bugačica.

čabar, Čačak, čačkati, čador (šator), čada, čagalj, čahura, čaj, Čajetina, Čajniče, čak, čaklja, Čakovec, čakšire (u općoj upotrebi bolje hlače), čalabrknuti, čalma, čama, čamac, čanak, čandrljiv, čangrizav, čaplja, Čapljina, čaporak, čar, čarapa, čardak, čardaš, čarka, čarlston, čaršav (bolje: stolnjak, ponjava, plahta), čaršija, čartizam, čas, Časlav, čast, čaša, čatrlja (koliba, straćara), čatrnja (cisterna), čauš, čavao, čavka, čavrljati, Čazma, čedan, čedo, Čedomir, čega, čegrtati, Čeh, čekati, čekić, čekinja, čekrk, čelenka, čelik, čelo, čeljade, čeljast, čemer, *čemin (jâsmin), čempres, Čengiće, čep, Čepin, čeprkati, *čerek (četvrtina, komad), čerga, česati, česma, česmina (česvina), česno, čest, čestit, češer (šišarka, šišarica), češljugar, četa, četina, četiri, četka, *čeze (reg. dvokolica, laka kola), čežnja, čibuk, čiča, Čiče, čičak, čigra, čiji, čio/l, čilaš, Čile, čim, čimpanza, čin, činčila, činela, čioda (pribadača), čiopa, čipka, čir, *čirak (svijećnjak), *čislo (zast., brojanice, broj), čist, čitati, čitav, čituluk, čivija, čizma, čkalj, član, *čoban(in) (pastir), čoha, čokanj, čokolada, *čokot (trs), čopor, *čorda (krdo, stado), čovjek, Črnomerec, čučati, Čučerje, čun, čup, čupati, čuti, čuvati, čvor, čvorak, čvrknuti, čvrst,

dapače, Dečani, dečko, Derenčin, drugačiji, drukčiji,

Feričanci, Foča,

gaučo, Glamoč, glavoč (riba), glečer, gnječiti, gončin (bolje gonič), grč, grgeč, Grič, Grmeč, Grmoščica, grnčar (bolje lončar), Guča, Gučevo,

harčiti, hlače, hrčak,

Ičići, inače, iskolačiti,

jagorčika, ječar, ječerma, jučer,

kačamak (žganci, pura), Kačanik, Kačić Miošić, k(v)ačiti, kačkati, kačkalj, Kajmakčalan, Kamčatka, kauč, kaučuk, kečiga, kič, Kičevo, kičica (kist), kičma, klinč, klinčac (karanfil), klokoč (biljka), ključ, Koča, kočiti (se), kočija, kočoperiti se, kolač, kolčak, koljčati, komarču (riba), komorač (biljka), kopča, Korčula, Koromačno (mjesto u Istri), kovčeg, kovčiti(?), koverča, kračun, krčag, krčati, krčiti, krčmiti, kreč (vapno), krijumčar, kvečati, kvrčati,

Lič, ličina, ličinka, ličiti, linč, lopoč, luč, lučiti,

ljenčariti,

mač, mačka, *mačuga (toljaga, batina), Mačva, Martinsčica, maslačak, mečka, Medveščak, močvara, Mohač, *mrča (mirta),

načelo, naranča (i narandža), naročiti,

očaj, Okučani, omča,

*pačati se, Pančevo, pčela, Pčinja, *peča (koprena, povezača, komad), pečal (žalost, tuga), pečat, Pečuh (Pečuj), pečurka, perčin, Peruča, Peščenica, pirinač (riža), ploča, pljačka, početi, počivati, polučiti (postići, uspjeti), Poreč, prčkati, prčvarnica, priča, pučina,*

Rača, račiti se, Rački, račun, račve, Radočaj, Raduč, rajčica, ranč, različak, razrogačiti, ričet, Roč, rusomača,

*sačma, sendvič, skeč, skičati, skučiti se, skvičati, skvrčiti, slučiti (se), *smrč(a) (smreka), Soča, sočivo, Stobreč,*

šcepati, Švarča,

*tačan, tačka, tačke, teferič, točan, Topčider, Trepča, tuč, tumač, Učka, učmanuti, učtiv, unatoč, *utanačiti (uglaviti, dogovoriti se),*

veče(r), vrač, Vrapče, vrč, vrčati, vučac, vučija (posuda),

začkoljica, Začretje, zemička, zločest, Zvečaj, Zvečevo,

žabokrečina, Žiča, žuč;

b) sa é:

Baćun (mjesto, prezime), bečar, Belišće, Bileća, broć, buća (kugla),

*čaba, čakati (tjerati vola vičući ča), čaknut, *čako (pokr. otac), čapiti, *čar (tur. trgovina, dobit), čarlijati, časkati, *čato (pisar), čebe (bolje gunj), čela, čelija, čelo, *čemane (reg., gusle), čemer, čeretati, čerpič, čevapčić, Čić, čilibar (jantar), čilim, Čiril, čorav, čorda (sablja), čoso, *čošak (ugao), čozot (zast.), *čuba (kukma), čućoriti, čud, čuk, čukati, čuko (pas), čumez, Čunški (selo na Lošinju), čup, *čuprija (most), čurak, čuran (puran), čurlik, čuskija, čuška (zaušnica), čutati (šutjeti), čutjeti (osjećati), čuvik,*

dućan,

fićjirić, fićukati, fućkati (zviždati),

gaće,

imućan,

kaćiperka, kaćun, kći, koća, kuća, Kunišćak,

Laščina, leća, Lešće, loćika, Lovćen,

moć, Muć,

naćve, nećak, Nedeščina (selo kraj Labina), noć,

obećati, opći,

Paraćin, peć, Perućica, Pićan, pleće, pluća, prać(k)a, prćija, preimućstvo (prednost), promećuran, promućuran, prućiti se, pućiti se (nadimati se), pućka (pura, prepelica),

*saće, *sić (reg., kanta, posuda), *sirće (ocat), Sopoćani, sreća, Stalać, svijećá,*

ščućuriti se, šećer, šićariti, šuć-muč, šućur (tur. hvala), švićkati, švrćo,

teklić, tisuća, Trakošćan, treći, trućati, trućiti,

varićak, već, Većeslav, veći, vijeće, vreća,

zulumčar,
žiće (život).⁷

Ukupno 480 riječi (359 sa č i 121 sa ć). To nipošto ne treba učiti na pamet, ali treba naučiti koji glas ima koja riječ. Taj se broj može i smanjiti ako se izostave rijetke riječi.⁸ Ipak će najbolje biti da se učenicima dade potpun popis, a oni neka potcrtaju važnije. Inače tu nema drugoga puta nego da se te riječi nauče. Onima koji dobro razlikuju č i ć to je učenje znatno lakše. A i ostali koji su do završnih razreda dobro učili riječi koje su upotrebljavali, neće imati većih teškoća.

Kad znamo osnovu riječ, tada znamo da te glasove imaju i izvedenice i složenice od njih,

npr. od *ključ* : *ključanica*, *ključar*, *ključarica*, *ključarski*, *ključanje*, *ključati*, *ključić*, *ključni*, *ključnjača*, *zaključati*, *otključati*, *priključiti* . . . ,

a tako i ove u kojima je veza manje očita:

Bačvanin, *Bačvanka* : *Bačka*, *čančara* (kornjača) : *čanak*, *četnik* : *četa*, *četnaest* : *četiri*, *četvrtak* : *četvrti*, *čunak* : *čun*, *dočepati* : *ščepati*, zatim *česno*, *češnjak*, *učesnik*, *učešće*, *učestvovati* i dr. od zastarjele riječi *čest* »dio«, od *noć* : *nočas*, *noćasnji*, *noćca*, *noćenje*, *noćište*, *noćiti*, *noćivati*, *noćni*, *noćnica*, *noćničav*, *noćnik*, *noćobdija*, *prenoćiti*, *zanoćiti* . . . s upozorenjem na manje očite veze: *bućoglav* : *buća* (kugla), *općina* : *opći*, *pećina* : *peć*.

U Peruškovu Pravopisnom priručniku takvih izvedenica ima 976 (751 od č, 225 od ć). To daje novu vrijednost poznavanju onih prvih riječi.

Vrlo je poučno ako se bliske riječi dadu u opozicijskim parovima:⁹

Razlikuj:

čudan (neobičan)
čudotvorac (koji tvori čuda)
hlače
čir

dobročudan (dobre ćudi)
ćudoredan (moralan)
gaće
Ćiro

⁷ Bit će da je još koja ostala nezabilježena, uglavnom vlastite imenice (prezimana, geografski nazivi, tuđice). One se prema potrebi mogu dodati. Mislim da nije izostala ni jedna od važnih i čestih općih imenica.

⁸ U nekim se priručnicima navode samo ove riječi:

daća, *dućan*, *hoću*, *jednoć*,
leća, *voće*, *šećer*, *moć*,
obećati, *pleće*, *nekoć*,
sinoć, *opći*, *svijeća noć*,
veći, *vijeće* i *većina*,
mećava i *odjeća*,
zadaća, *već*, *peć*, *vručina*,
pomoć, *odveć* i *sreća*,

treći, *ćemer*, *nećak*, *plaća*,
kuća, *pluća*, *obuća*,
domaći i *moguć*, *ćaća*,
kći, *maćeha*, *tisuća*,
ćilim, *ćuk* i *ćud* i *ćelav*,
ćudorednost, *ćuliti*
ćošak, *ćurak*, *ćoso*, *ćorav*,
ćula, *ćuška*, *ćutjeti*.

(J. Florschütz, Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb, 1940, str. XXXI.)

⁹ U prvom su skupini riječi koje nisu minimalni opozicijski parovi, a u drugoj su one koje se u pismu, a mnoge i u izgovoru razlikuju samo glasovima č i ć.

Peruča (hidroelektrana na Četini)

čä (čak. zamjenica)

büča (tikva, sud za piće)

čájo (čauš)

čáma (čamotinja)

čäporak (pandža, krnjadak)

čâr (draž)

čârkatî (1. poticati vatru, 2. boriti se)

čëlo (dio lica)

čëlo (glazbalo)

čëlom (instr. od čëlo)

čemer (jad, gorčina, otrov)

čësma (vrelo, cijev na koju istječe voda)

čôrda (krdo, stado)

čü (2. i 3. l. aorista od čuti)

čüdi (3. l. prez. od čuditi)

čükati (kucati)

čüla (vrsta igre)

čüla (ž. r. od čuo, pokr. čovjek ili životinja malih ušiju)

**čüma* (kuga, turc.)

**čül* (pokrovac)

čüp (čuperak)

přčak (nabusit čovjek, vrsta graha)

püč, -a (državni udar)

püč, -i (pora)

sküčiti se (uvući se u se)

třčka (jarebica)

Peručica (prašuma, potok i el. centrala kod Nikšića)

*

čä (uzvik za tjeranje vola, pokr. prilog tamo, čak)

büča (kugla)

čája (čehaja, namjesnik)

čáma (folk., ženska gornja haljina)

čäporak (vitica)

čâr (dobit, turcizam)

čârkatî (1. dem. od čariti, 2. čarlijati)

čëlo (čelavac)

čëlôm (instr. od čëla)

čemer (reg. pojas, svod)

**čësma* (šupljika)

čôrda (sablja)

ču (enkl. oblik od hoću)

čudi (više padeža od čud)

čükati, *čükâm* (vabiti uzvikom čuk)

čükati, *čüčëm* (glasati se kao čuk)

**čüla* (batina, kijača)

**čüma* (kitica, čuperak)

**čül* (pepeo, turc.)

čüp (zemljani lonac)

**přčak* (prhak, sipak)

püč (uzvik)

sküčiti se (steći kuću, stan)

třčka (ptica koja se třčí; liska)

2. U oblicima i izvedenicama prema osnovnom *k i c* dolazi *č*, a prema *t i đ* dolazi *ć*:

k → *č*: *junak*: *junače*, *junački*, *junačan*, *junačina*, *junačiti*, *junačenje*...

vučji : *vuk*

jači : *jak*

značiti : *znak*

poručiti : *poruka*

pečen : *pekao*, *peku*

bačen : *baciti*

c → *č*: *stric* : *striče*, *stričevi*, *stričev*, *stričević*...

ptičar : *ptica*

zečić : *zec*

vrančev : *vranac*

mičem : *micati*

odričem : *odricati*

dječurlija : *djeca*

t → *ć*: *osjetiti*: *osjećaj*, *osjećanje*, *osjećajni*, *osjećajnost*...

smrću : *smrt*

košću : *kost*

braća : *brat*

ljući : *ljut*

daščem : dahtati
drščem : drhtati
mlačem : mlatiti

vraćati : vratiti
pamćenje : pamtiti
kršćanin : krst

d → *ć*: *ć* dolazi u nekoliko riječi pred bezvučnim suglasnikom gdje bi inače došlo *đ*: omedak–omećka, riđ–rićka, Rodo–Roćko, žed–žećca, na leđa–nalećke.

Izuzetak je jedino: *liješće* i *triješće* : *lijeska* i *trijeska*; *plješćem*, *pritišćem* i *stišćem* : *pljeskati*, *pritiscati*, *skiskati* i *pljeskam*, *pritisksam* i *stiskam*.

To pravilo zamjenjuje učenje više od 2 145 riječi (1 655 od *k*, *c*, 490 od *t*, *đ*). Potrebno je samo da se taj mehanizam uvježba i na drugim primjerima, da se učenici izvježbaju u povezivanju srodnih riječi. Nastavnik treba upozoriti na neke posebnosti i one veze koje nisu očite. Tako valja upozoriti da svi infinitivi koji nemaju *-ti* imaju *-ći* jer je ovdje *ć* prema tome *t*, ali da u drugim oblicima imaju *č* prema *k* koje je vidljivo u 3. l. mn. i glagolskom pridjevu radnom:

vući, *vućem* *vućen* : *vuku*, *vukao*
tući, *tućem*, *tućen* : *tuku*, *tukao*
sjeći, *sijećem*, *sjećen* : *sijeku*, *sjekao*.

Obično upozorenje bit će dovoljno i za ovakve primjere: *cvrčati*, *cvrčak* : *cvrka*; *crvotoč(ina)*, *točiti*, *točak* : *tok*; *daščan*, *daščara*, *daščica*, *daščurina* : *daska*; *dječica*, *dječak*, *dječurlija* : *djeca*; *dočepati* : *šćepati*; *dokrajčiti* : *dokrajak*; *dokučiti* : *kuka*; *doličan* : *dolikovati*; *doskočica*, *doskočiti* : *skok*; *inoča* : *inoč*; *količina*, *količnik* : *koliko*; *mliječ* : *mlijeko*; *Momčilo* : *momak*; *naočiti* (*lijep*), *nazočan* (*prisutan*), *očiti*, *suočiti se* : *oko*; *plač* : *plakati*; *podbočiti se* : *bok*; *razvojačiti* : *vojak*; *siječanj* : *sijeku*; *smočnica* : *smok*; *splačine* : *splaknuti*; *svračak* : *svraka*; *šenlučiti* : *šenluk*, *takmičiti* : *utakmica*; *trčati*, *trčka* : *trk*; *Vrnjačka banja* : *Vrnjci* (*selo*); *hoću*, *hoćeš* . . . , *ću*, *ćeš* . . . : *htjeti*.

Za druge će riječi biti potrebno možda nešto više objasniti njihov odnos prema srodnim riječima: *ciča* (u vezi *ciča zima*) vjerojatno prema *cik(a)*, *ciknuti*; *dotičan* : *doticati se*; *dočetak* od korijena koji je u *početi*, *početak*; (*u*)*glačati*, *glačalo* : *gladak* (*glatk-* > **glatč-* > *glač-*); *Gračac*, *Gradačac* : *Gradac* (prvi put zbog nepostojanog *a* ispalo i *d* ispred *č*, a drugi put ostalo i *a* i *d*); *Gračanica* : *gradčan(in)* + *ica*; *izričan* : *izricati*; *koščan*, *koščat*, *koščurina*, *koščina* : *koska*, a ne *kost*; *ničice* : *nice*, *nikom* (»Poniknuh glavom ponosnom / I oborih je nice«, Vidrić); *Otočac* : *otok*; *običan*, *običaj* : *obiknuti*; *poručnik* : *poruka*; *rečenica*, *riječ* : *rećem*, *rećen*, *reku*; *obruč*, *ručati* : *ruka*; *pristupačan* : *pristupak*; *sličan* : *slika*; *slačica* : *sladak* (**sladk-ica*), *smučar*, *smučka*, *smučati se* (*skijati se*) : *smuk*; *srdaćan* : *srece*; *svečan* : *svetak* (**svetč-* > *sveč-*); *skoroteča*, *brzoteča*, *preteča*, *tečaj* : *tećem*, *teku* (starije i *trčati*); *teča* : *tetak*; *veličanstvo*, *veličanstven* : *velik*; *vičan* od korijena koji

je u *naviknuti se*, a od njega je i *zavičaj*; *svlačiti*, *odvlačiti* : *vuku*, *vlak*; *Vučitrn* (< Vučjitrn) : *vuk*; *Dubrovčanin*, *Zagrepčanin* od starijega *Dubrovac*, *Zagrebac*; *Zaječar* od starijega *zajec* (*zec*); *zapučak* : *puce*; *Imoćanin*, *Imoćanka* : *Imotski*; *mećava* : *metati*; *mućak*, *mućkati* : *mutiti*; *saobraćaj*, *saobraćati* : *obratiti*; *straćara* : *stratiti*; *umijeće* : *umjeti*; *ušće* : *usta*.

U *bašča* i *palača* nije č prema *t* premda se govori i *bašta*, *palata*, nego je u prvoj č turskoga podrijetla, a u drugoj je od lat. *palatium* (č. *palacium*). U krajevima gdje se uz *šećer* čuje i *šeker* i sl. treba objasniti da je č u nekim riječima podrijetlom od *k*, ali u riječima tuđega podrijetla, većinom turskog i grčkog. Gdje se taj problem ne nameće, ne treba ga ni spominjati jer takve riječi inače idu u skupinu obuhvaćenu prvim pravilom. S gledišta suvremenog jezika u prvu bi skupinu išle i neke riječi kojima su ovdje potrebna posebna objašnjenja, ali je korisnije da se navedu ovdje, a njihov postanak objasni.

Razlikuj:

čiča (stric, stariji čovjek, vjerojatno turskog podrijetla)

hućem : hukati,

kličem : klicati

škaćem : skakati

zgrčim : zgrčiti

Gradišćanin : Gradiška

konačište : konak

očev, *očevina*, *očuh* : otac, oca

mećati : meka, meket

običaj : obiknuti

koščurina : koska

kračina (kratk-ina) : kratak

pličina (plitk-ina) : plitak

veličina : velik

srećan : svetak

Zečević : zec

zvečka : zvek

bićem (instr. od bić)

daća (vila, ljetnikovac, rusizam)

guščak (gusinjak)

gušće (guščić)

kočenje (od kočiti)

króčenje (od kročiti)

kućetina (velika kuća, kućka)

küčica (mala kuća, kuka)

lišće (vok. od lisac)

mláčenje (od mlačiti)

müčenje (od mućiti)

nápūčen (naseljen)

okrećimo (imp. od okrećiti)

ćaća : tata, *ćakko* : tatko

hućem : huktati

kličem : klijkati

škaćem : skakutati

zgrčem : zgrtati

Gradišćanac : Gradišće, Gradište

(pre)nočište : noć

maćeha, *maćuha* : mati

mećava : metati

osjećaj : osjetiti

košću : kost

kraći : kratak (pošto je odbačen -ak)

pličak : plit-ak

pliči : plit-ak

većina : veći

svećenik : svet

Zećanin : Zeta

srećka : sreća, praćka

*

bićem (instr. od biće : biti)

daća (dar, podušje, porez)

guščak (guštara)

guščē (komp. od gust)

kóčenje (od kotiti)

króčenje (od krotiti)

kućetina (velika kuća)

küčica (mala kuća)

lišće (zbirna im. od list)

mláčenje (od mlatiti)

müčenje (od mutiti)

nápūčen (od napućiti se i naputiti se)

okrećimo (imp. od okretati)

pěčki (od Pek, peča)
pòsječen (od posjeći)
štičēnje (otiskivanje šticom)
vòjnički (od vojnik)
vòjnički (od Vojnica)
žūči, žūči (od žuč)
vráčānje (od vraćati)
vráčānje
zaprečivati (stavljati zapreke)

pěčki (od Peć)
pòsječen (od posjetiti)
štičēnje (od štitiiti)
vòjnički (od Vojnić)

žūci (komp. od žut)
vráčānje (od vraćati)
vráčati (ići, davati nazad)
zaprečivati (prijetiti).¹⁰

3. Glasovi č i ć dolaze u riječima s ovim nastavcima :

č

- ač: *kopač, orač, berač, brijač, svirač, igrač ...*
ogrtač, opasač, pokrivač, prekidač ...
- ača: *brezovača, drenovača, drljača, lozovača, natikača, narikača ...*
- ačak: *dugačak, lagačak, punačak, slabačak ...*
- ačke: *glavačke*
- ački: *glavački, tolikački, dubrovački, dakovački, zagrebački ...*
- čad: *Cigančad, kumčad, čobančad, paščad ...*
- čaga: *samo u rupčaga*
- če: *Ciganče, kumče, čobanče, pašče ...*
- čica: *cjevčica, grančica, stvarčica ...*
- čić: *kamenčić, kljunčić, korjenčić, obraščić ...*
- čina: *cjevčina, kljunčina, lijenčina, šamarčina ...*
- čiv: *samo u priljepčiv, prijemčiv (osjetljiv)*
- ečak: *grmečak, grumečak, kamečak, kremečak, plamečak ...*
- ič: *branič, gonič, (pro)vodič, ribič, a posebno u slavenskim prezimenima: Miklošič, Kidrič (slov.), Bělič (češ.), Palkovič (Slovački), Mickjevič, Stankjevič (u pisanju po izgovoru, polj. Mickiewicz, Stankiewicz), Miletič (bug.), Iljič, Grigorovič (rus.),*
- ičak: *grmičak, grumičak, ječmičak, kamičak, krajičak, kremičak, plamičak ...*
- ičan: *arhaičan, alergičan, drastičan, energičan, harmoničan, ironičan, simpatičan ... , sebičan, slavičan, stravičan,*
- ičar: *alkoholičar, historičar, kemičar, evidentičar ...*
- ičast: *bjeličast, bljedičast, prema igličast, bobičast gdje je č od c (iglica, bobica),*
- ičav: *srsičav, mjehuričav, sumnjičav,*
- ičina: *u dobričina,*
- ički: *artistički, ateistički, avanturistički, budistički, fašistički ...*

¹⁰ Ovdje nisam unio riječi *kračati* (postajati kratak), *kračati* (postajati kraći), *okračati* (postati kratak), *okračati* (postati kraći) jer ne vidim načina kako bi se ostvarila ta opozicija premda po sustavu izlazi samo: dani kraćaju (postaju kraći).

-ična: *bratična, sestrična, gospodična* . . .

ć

-ać: u ovim riječima: *Bihać, Bursać, gluhać (gluvać), golać* (obično u vezi puž golać), *hrkać, korać (Korać), puhać, crvendać, srndać, zelembać,*

-aći: *domaći, brijaći, crtaći, igraći, jahaći, pisaći, šivaći* . . .

-eći: *ćureći* (uz ćurji, purji), *kereći* (uz pasji), *ovneći* (uz ovnujski, ovnovski), *svinjeći* (uz svinjski), *srneći*, nastalo analogijom prema *tele, teleta, teleći*.

-ić: vrlo čest u različitim značenjima: *crvić, gradić, komadić, nosić, nožić, prstić, hrastić* . . . (označuje što maleno ili mlado), *bratić, sestrić, tetkić* . . . (porijeklo: bratov, sestrin, tetkin sin), *Anić, Andrić, Begić, Katić, Lukić, Matić, Pašić, Kovačević, Blažević, Janković, Mirković, Pavlović, Petrović* (prezimeni), *Desinić, Gospić, Okić, Orebić, Siverić, Trebević, Tršić, Vojnić, Zaprešić* . . . (nazive mjesta), *sjekutić, skorojević, teklić, tvorić* (ostalo),

-ći: a) u infinitivu glagola: *reći, peći, ići, doći, naći, tući, vući* . . .

b) u glagolskom prilogu sadašnjem: *pekući, idući, tukući, vukući, pitajući, noseći, pišući, sjedeći* . . .

-oća: *čistoća, hladnoća, jeftinoća, lakoća, mirnoća, teškoća, tvrdoća* . . .

Razumljivo je da te glasove imaju i druge riječi izvedene preko spomenutih nastavaka:

igrač-igračica-igračnica-igračka, derač-deračica-deračina; energičan-energičnost, kemičar-kemičarski; Andrić-Andrićev-andrićevski, Gospić-gospički, plemić-plemički, spavaći-spavaćiv-spavaćica, tekući-tekućica, ležeći-ležećke/i, pužeći-pužećke/i, sjedeći-sjedećke/i, stojeći-stojećke/i, ležeći-ležećiv, pa i bolećiv, bolećica, budući da.

Poznavanje tih nastavaka smanjuje učenje znatno većeg broja riječi nego što ih ima u Peruškovu Pravopisnom priručniku, 1217, ali već i taj broj pokazuje ekonomičnost učenja nastavaka.

Neke imenice izvedene određenim sufiksima postale su zbog glasovnih promjena gotovo nejasne pa je potrebno da upozorimo na njihov postanak: *blašće : blago, lutke : lutka* (*lutče), *pače : patka* (*patče), *posmrće : po smrti* (*posmrtče), *siročje : sirota* (*sirotče).

Da je u ovakvim imenicama sufiks -če, vidi se i bez toga upozorenja jer u deklinaciji imaju -četa, -četu (blašče, blaščeta).

Sufiks -ača imaju i neke imenice kojima je postanak manje ili više nejasan kao što su: *bazlamača, pregača, šajkača, veljača, Divača, Morača, Pito mača*. Zbog sigurnosti treba reći da samo ove imenice imaju -ača: *daća* (podušje), *nedaća, zadaća, mokraća i sredokraća* (sredina, središte, pola puta), a dobro je upozoriti i na *odjeća, obuća*, pa zaključiti da sve ostale etimološki nejasne imaju -ača.

Zbog dobrog razlikovanja sufiksa *-ič* od *-ić* treba upozoriti da *-ič* ima pet navedenih imenica gdje označuje vršitelja radnje, u slavenskim prezimenima i u nekoliko drugih rjedi: *ljutič*, *mravič*, *vrtič* (biljke), *nalič* (prevlaka bojom), *čerpič* (nepečena cigla), *poklič*, *sendvič* i *teferič*. Nekad su i osobna imena imala *-ič* kao *Jurič*, *Matič*, *Milič*, *Radič*, za razliku od prezimena *Jurić*, *Matić*, *Milić*, *Radić* i da zato prezimena izvedena od njih sufiksom *-ević* mogu imati *-ičević* i *-ićević*: *Juričević* i *Jurićević* . . . Pišemo ih onako kako ih piše njihov nosilac. Zato je, npr. Branko *Radičević*, a nije *Radićević*. Kad se to zna, tada neće biti griješnja u upotrebi čestog nastavka *-ić*.

Slično je upozorenje potrebno i za sufiks *-ać* zbog čestog *-ać* (zato su kod *-ać* navedene sve riječi s tim završetkom, premda neke tamo zapravo ne bi trebalo navoditi) npr. *korać*, *Bihać* i dr., a i za rjeđi *-ičak* jer neće biti pogrešno ni *-ičak* tamo gdje deminutiv može imati i *-ić*, npr. *konjičak* : *konjić*, *konjićak* : *konjić*, kao što je *hrastićak*, *lončićak* : *hrastić*, *lončić*.

Neki su glagolski prilozi sadašnji kao pridjevi djelomično promijenili i oblik: *vruč*, *moguć*, *sl(i)jedeći*, *sv(i)jetleći*.

Razlikuj:

kamečak : kamen
stečaj : steku
sobičak : sobica
zločin : zao čin

telečak : tele, teleta, teleći
stečak (stoječak) : stojeći
slabičak : slabić
zloća : zl + oća

*

<i>brijači</i> , <i>brusáči</i> , <i>bušáči</i> , <i>crtáči</i> , <i>grijači</i> , <i>igračí</i> , <i>jaháči</i> , <i>klizáči</i> , <i>kopáči</i> , <i>kupáči</i> , <i>oráči</i> , <i>perá-</i> <i>či</i> , <i>pijáči</i> , <i>sijáči</i> , <i>spaváči</i> (imenice)	<i>brijači</i> , <i>brúsaći</i> , <i>búšaći</i> , <i>ćitaći</i> , <i>grijaći</i> <i>igračí</i> , <i>jahaći</i> , <i>klizaći</i> , <i>kòpaći</i> , <i>kùpaći</i> , <i>òraći</i> , <i>pèraći</i> , <i>pijaći</i> , <i>sijaći</i> , <i>spávaći</i> (pridjevi)
<i>brijačica</i> (brijačeva žena ili žena koja brije)	<i>brijačica</i> (britva)
<i>jahačica</i> (žena koja jaše)	<i>jahačica</i> (životinja za jahanje)
<i>oračica</i> (žena koja ore)	<i>oračica</i> (oraća zemlja)
<i>spavačica</i> (žena koja spava)	<i>spavačica</i> (spavaća odjeća)
<i>stajčica</i> (voda, zvijezda)	<i>stajčica</i> (stajaća odjeća)
<i>hřkáč</i> (čovjek koji hrče)	<i>hřkáč</i> (pokr. pogrdno za pravoslavca)
<i>pùhãč</i> (čovjek koji puše)	<i>pùhãč</i> (puh)
<i>mravič</i> (biljka)	<i>mravič</i> (mali mrav)
<i>vrtič</i> (biljka)	<i>vrtič</i> (mali vrat)
<i>řibič</i> (ribolovac)	<i>řibič</i> (ribica, mišić u tijelu)
<i>Petrovič</i> (Rus)	<i>Petrovič</i> (Srbin ili Hrvat)
<i>Tomašič</i> (Slovenac)	<i>Tomašič</i> (Hrvat)
<i>učí</i> , <i>úči</i> (prez. i imp. od učiti)	<i>úći</i> , <i>úci</i> (unići).

Na riječi koje imaju *č* i *ć* bez ikakve razlike u značenju ne treba se posebno osvrtni jer je dobro kako god bile izgovorene ili napisane. Ali takvih je riječi u našem jeziku malo, a i od njih se nekima daje prednost: *jednoć* (i *jednoč*), *nekoć* (i *nekoč*), *žvácēm* : *žvákati* (obično) i *žvácēm* : *žvátati* (rjeđe). Dakako, tko upotrebljava *žvakati*, taj treba i *žvačem*.

Nastavnik koji želi da usvajanje pravilnih oblika bude brže i pouzdanije može se poslužiti malim testovima. Treba izraditi listiće sa dvadesetak, tridesetak riječi i neke listiće izdiktirati učenicima, a druge dati bez dijakritičkih znakova da ih prepisu¹¹ i stave potrebne dijakritičke znakove. Listići treba da budu tako sastavljeni da su na njima zastupani svi tipovi riječi, tj. ovako:

1. nejasno č	9. -ača	17. -ički
2. nejasno ć	10. -čad	18. -ić
3. izved. od 1	11. -če	19. -ći (inf.)
4. izved. od 2	12. -čica	20. -ći (gl. pr. sad.)
5. č : k	13. -čić	21. -oća
6. č : c	14. -čina	22. rjeđi sufiks
7. ć : t (đ)	15. -ičan	23-25 ... ponoviti češće tipove. ¹²
8. -ač	16. -ičar	

Dakako, ne ovim redom i na svakom listiću ne moraju biti baš svi ovi tipovi, češći treba da dolaze više. Dobro je uzimati one riječi u kojima učenici najviše griješe, a može se poslužiti i riječima iz teksta. Evo dvaju primjera od kojih je prvi rađen biranjem riječi iz pravopisnog rječnika, a drugi iz knjige J. Laušić Opsada (str. 14-15).

Prepišite ove riječi i stavite potrebne dijakritičke znakove:

1. gnjeciti	10. sreca	18. sužanjce
2. grlic	11. grancica	19. suncati se
3. gromaca	12. svjecica	20. strcnjak
4. ružicast	13. svlacionica	21. graficki
5. saopciti	14. energican	22. žalošcu
6. rugac	15. gluhoca	23. vodnice
7. podanicki	16. kupujuci	24. grumencic
8. poleci	17. suucešce	25. groznicav
9. pokrovci		

Prepišite ove riječi i stavite potrebne dijakritičke znakove:

1. cijem	10. citav	18. zapovjednicki
2. sverijec	11. nocas	19. iskoraci
3. clancima	12. cekati	20. naceti
4. cuti	13. skoncanje	21. noc
5. cim	14. slucajno	22. raskršce
6. uprtnjaca	15. nastavljac	23. cast
7. cuđenje	16. zavjetnice	24. namjernice
8. nece	17. izbjeci	25. moc
9. ocima		

¹¹ Tako jedanput izrađeni listići mogu ostati za trajnu upotrebu. Bolje je da se na c stavlja dijakritički znak nego da se na prazno mjesto upisuje č ili ć. Bilo bi bolje te riječi dati u kontekstu, kako je to učinjeno Kontrolnim zadacima iz hs. jezika, ali je ovako praktičnije.

¹² U spomenutim Kontrolnim zadacima slabo su zastupani primjeri s nastavcima.

U drugom su primjeru slabije zastupljeni sufiksi, ali se to može popraviti tako da se iz teksta odabere samo dio riječi, a ostale se dodaju sustavno. U ovom je poslu važan ispravak. Nastavnik treba da označi pogreške, a učenik sam da pronade zašto je pogriješio, tj. koje je pravilo zanemario (zaboravio).

Put je što sam ga izložio najekonomičniji jer traži najmanje energije za sigurno savladavanje tog elementa naše pismenosti. Kad bi čovjek to znao, ne bi više morao posezati za priručnicima. Ne mislim time reći da su priručnici nepotrebni, naprotiv, treba ih uvijek preporučivati svakome tko nije siguran, ali poznavanje tih pravila uštedjelo bi mnogo energije koju traži često posezanje (jedno pravilo mjesto tisuću ili više tisuća posezanja). Učenik bi tako stekao veću sigurnost, pogotvu što priručnika nema uvijek uza se, a često se u njemu i ne nalazi riječ koju traži, nema npr. mnogih oblika, novijih izvedenica i sl. Ovako može znati kako će biti i u velikoj većini nepoznatih riječi, pa čak i u izmišljenima, npr. *toparcic* može biti samo *toparcić*.

Očito je dakle da bi ovakvom obradom, kad bi nastavnik dao sve potrebne obavijesti o svakoj riječi za koju je to potrebno, korist bila znatno veća nego što je samo pravilna upotreba glasova *č* i *ć*. Učenik bi proširio svoje poznavanje tvorbe riječi, etimologije, rječničkog blaga, pravopisnih područja, a upoznao bi i druge jezične pojave i zakonitosti, ukratko, bolje bi upoznao svoj jezik i uspješnije se njime služio.

OSVRTI

DOPUNE PRAVILIMA O PISANJU SUGLASNIKA J

Artikulacija suglasnika *j* uvjetovana je susjedstvom nekih suglasnika, a naročito je labilna ako se ovaj suglasnik nađe uz smoglasnik *i*. Teškoća je u pisanju ovog suglasnika zapravo okolnost što se suglasnik *j* u određenom međusamoglasničkom položaju u velikog broja riječi piše, dok se opet u nekih ne piše.

U Pravopisu hs. j. (školsko izdanje MH), u čl. 49. stoji da se taj suglasnik ne piše u dva slučaja:

1. između dvaju samoglasnika od kojih je drugi *i*: položaj ovog suglasnika mogao bi se predstaviti na ovaj način:

a, e, u, o + \emptyset + i

2. između *i* na prvom i *o* na drugom mjestu,

i + \emptyset + o.

Ističemo odmah nedovoljnost i netačnost formulacije pod t. 1. Primjera u kojima se ovaj suglasnik ne piše ako se nađe u položaju kako je to predstavljeno pod t. 1, imamo više: kokain, geoid, alkaloid, android, altruist, arhaičan, olein i sl.

Svakako se ovaj suglasnik neće pisati u istom međusamoglasničkom položaju, ako je taj položaj nastao zbog tvorbe složenica: mimoići, istoimen i sl.

U čl. 50. Pravopisa naglašeno je da će se suglasnik *j* pisati i kad se nađe u položaju kao pod t. 1, ako se nalazi na kraju osnove, a ispred nastavaka za oblik ili za tvorbu riječi.

Međutim, nailazimo na jedan broj riječi u kojima se suglasnik *j* neće pisati, iako se nalazi na kraju osnove, a ispred nastavaka za oblik ili za tvorbu riječi. Zadržat ćemo